

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ZƏMİNƏ QARA QIZI MUSTAFAYEVA

**SOYADLARIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI
(OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ)**

5710.01 - Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

**Dissertasiya işi Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Dil tarixi və dialektologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayıl Babəş oğlu Kazımov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti Türkologiya və
Müasir Azərbaycan dili kafedraları**

Müdafiə «22___» _12_ 2015-ci il saat «___» - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi filologiya üzrə
elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ CİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Şəxsiyyət və soyadlar təkcə dil materialı kimi deyil, həm də aid olduğu xalqın dünyagörüşünü, təsəvvürlərini, tarixini özündə əks etdirən abidələr olaraq əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan onomastikasının və ümumiyyətlə, ümumtürkoloji onomastikanın əldə etdiyi uğurlar oğuz qrupu türk dillərində soyadların təkcə sinxron aspektdə deyil, eyni zamanda diaxron yönümdən daha dərindən öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur, çünki türk antroponimiyası kökləri etibarilə türk xalqlarının və onların dillərinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Belə yanaşma türk antroponimiyası tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinin tarixi-mədəni fonunu bərpa etməyə imkan yarada bilər.

Türk xalqları arasında soyadların meydana gəlməsi və yayılması tarixinin araşdırılması göstərir ki, familiyalar ayrı-ayrı türk xalqlarının dillərində müəyyən dövrlərdə və müxtəlif sosial şəraitlərdə müəyyən səbəblər üzündən formalaşmış olsa da, bu müxtəliflikdə bütün xalqlara xas olan ümumi cəhətlər də yox deyil. Belə ki, oğuz qrupu türk dillərində familiya düzəldən formantların meydana çıxmasında Avropa ənənəsinin üstünlüyü, rus, Ukrayna, moldovan və başqa dillərin təsirləri ilə yanaşı Yaxın Şərqi ölkələrində, o cümlədən türk xalqları arasında geniş yayılmış olan təxəllüs, ləqəb və nəsil bildirmə ənənələrinin də rolu olmuşdur.

Oğuz qrupu türk dillərində soyadların və soyad düzəldən formantların meydana gəlməsi və yayılmasının tədqiqat mövzusu olaraq seçilməsinin aktuallığı, hər şeydən öncə, müasir qloballaşma dövründə bütün digər xalqlar kimi, türk xalqlarının da özlərinin tarixi köklərinə artan marağı ilə şərtlənir. Bu mənada türk xalqlarında familiyaların meydana gəlməsi, şəxsiyyəti identifikasiya edən rəsmi antroponimik formantların formalaşması və yayılması ilə bağlı məsələlərin tədqiqi elmi cəhətdən əlavə, ictimai-praktik baxımdan da aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini türk cəmiyyətlərində eyni soydan olan müxtəlif nəsilərin nümayəndələri arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində obyektiv ehtiyacdən irəli gələn tarixi hadisə kimi soyadlar təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti müxtəlif sosial mühitdə, dil və etnomədəni mühit, inzibati idarəetmə və s. kimi müxtəlif amillərin təsiri altında oğuz qrupu türk dillərində familiyaların meydana gəlməsi və inkişafı problemləri çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi oğuz qrupu türk dillərində (Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz) soyadların meydana gəlməsi və inkişafı tarixini izləmək, türk xalqlarında şəxsiyyəti identifikasiya edən antroponimik formantların formalaşması və yayılmasını müxtəlif dövrlərə aid konkret materiallar əsasında nəzərdən keçirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələləri aydınlaşdırmaq lazım gəlmişdir:

- soyadların bir dil kateqoriyası kimi meydana çıxması tarixinə nəzər salmaq;
- soyad bildirən vasitələrin şəxsiyyəti identifikasiya edən antroponimik vasitələr sırasında yerini müəyyənləşdirmək;
- Oğuz qrupu türk dillərində familiyaların işlənməsi tarixinə nəzər salmaq;
- Oğuz qrupu türk dillərində soyadların meydana gəlməsində və yayılmasında ümumi xarakterik və konkret cəhətləri müəyyənləşdirmək;
- Oğuz qrupu türk dillərində familiya düzəldən formantların strukturunun təsvirini vermək;
- Oğuz qrupu türk dillərində şəxsin identifikasiyasının əlavə vasitələrini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Oğuz qrupu türk dillərində soyadların meydana gəlməsi və inkişafı məsələsi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq edilir, bu dillərdə familiyaların yaranması prosesinin əsas tendensiya və qanunauyğunluqları nəzərdən keçirilir, türk cəmiyyətlərində soyadların tarixi önəmi və sosial mahiyyəti məsələlərinin aydınlaşdırılmasına cəhd edilir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dissertasiyada oğuz qrupu türk dillərində soyad bildirən söz və formantların tarixi və müasir aspektdə öyrənilməsi diqqət mərkəzində olduğuna görə, mövcud material da müvafiq tədqiqat üsullarını tələb edir. Buna görə də tədqiqatda dilin linqvistik və onomastik aspektlərdən tədqiqinə uyğun olan birbaşa linqvistik müşahidə, müqayisə, söz yaradıcılığı baxımından təhlil, müqayisəli-tarixi, təsviri və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Təsviri metod işdə istifadə edilən əsas metoddur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Oğuz qrupu türk dillərində soyadların və soyad düzəldən formantların meydana gəlməsi və yayılmasının tədqiqat mövzusu kimi seçilməsi aktuallıq kəsb edir.

2. Oğuz qrupu türk dillərində soyad düzəldən formantların meydana çıxmasında Avropa ənənəsinin üstünlüyü rus, Ukrayna, moldovan və başqa dillərin təsirləri ilə yanaşı Yaxın Şərqi ölkələrində, türk xalqları arasında geniş yayılmış olan təxəllüs, ləqəb, nəsil bildirmə ənənələrinin rolu olmuşdur.

3. Oğuz qrupu türk dillərində şəxsin identifikasiyasının əlavə vasitələri nəzərdən keçirilməlidir.

4. Oğuz qrupu türk dillərində soyad bildirən sözlərin sistemli təhlili verilməlidir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında müxtəlif materiallardan istifadə olunmuşdur. Bura müəyyən idarə və müəssisələrdə işçilərin işəgəlmə və işdəngetmə siyahıları, telefon-məlumat göstəriciləri, müxtəlif müsabiqə, seçki, təltif, imtahan kimi tədbirlərlə əlaqədar olaraq tərtib olunmuş siyahılar və s. aiddir. Bu tipli mənbələr “ad+ata adı+familiya bildirən söz” modeli üzrə formalaşmış konstruksiyaları əhatə edir. Əlavə olaraq, dilçilik, onomastika sahəsinə aid monoqrafiya, kitab, məqalələrdən, bədii və publisistik ədəbiyyatdan, qəzetlərdən toplanılan faktiki dil materiallarından istifadə olunmuşdur. Bu tipli mənbələrdə fəmilialar müxtəlif nitq parçalarında ayrı-ayrı referentlərə aid edilən antroponimik ifadə üsulları (vasitələri, blokları) şəklində, yaxud müxtəlif üçüzvlü konstruksiyaların (ad+ata adı+familiya bildirən söz) bir-birinə nisbətə işlədilməsi şəklində özünü göstərir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti, hər şeydən öncə, ondan ibarətdir ki, istifadə olunmuş faktik material və həmin materialın təhlili yolu ilə əldə edilmiş qənaət, nəticə və ümumiləşdirmələr oğuz qrupu türk dillərində soyadların və soyad düzəldən formantların yaranması, meydana çıxması və fəaliyyət göstərməsi yolları barədə təsəvvürümüzü zənginləşdirməyə və dərinləşdirməyə xidmət edir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini artıran digər bir cəhət isə burada oğuz qrupu türk dillərində fəmiliaların işlənməsi tarixinin obyektiv meyarlar əsasında nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Belə bir yanaşma üsulu bu sahədə mövcud olan qarışıqlığın və subyektivliyin qarşısını almağa xidmət edə bilər. İş burasındadır ki, soyad bildirən sözlər etnik, sosial və demoqrafik proseslərlə sıx əlaqədə inkişaf edərək fəaliyyət göstərir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, dissertasiyada nəzərdə tutulan türk xalqları arasında soyadların işlənməsi barəsində qanəedic məlumat verilir. Bu isə əsil fəmiiala olan sözlərlə fəmiiala olmayan sözləri bir-birindən seçməyi mümkün edir. Əlavə

olaraq, dissertasiyanın əsas müddəalarından və faktik dil materialından türk dillərində antroponimik materialın daha dərindən öyrənilməsində, eləcə də əldə olunmuş nəticələrin ali məktəblərin müvafiq fakültələrində türkoloji onomastika problemlərinə aid xüsusi kursların, seminarların aparılması praktikasına tətbiqində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində hazırlanmış, müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları barədə respublika səviyyəli konfranslarda edilmiş məruzələrdə məlumat verilmiş, dövrü elmi ədəbiyyatda dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən 7 məqalə dərc edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, obyekt, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metod və üsulları, mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “Soyad antroponimik sistemin əsas kateqoriyalarından biri kimi” adlanır. Birinci fəsilə müvafiq yarımfəsillərdə soyadların meydana gəlməsi və yayılması tarixi, eləcə də, oğuz eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”da nəsil bildirən ifadələr sistemi nəzərdən keçirilir. Bu fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci yarımfəslı “Soyadların meydana gəlməsi və yayılması tarixinə bir nəzər” adlanır. Hər bir cəmiyyətdə insanlar həmin cəmiyyətdə qəbul olunmuş xüsusi adlarla tanınırlar. Müasir cəmiyyət həyatında bu cür adlar öz təyinatına görə üç qismə ayrılır: şəxs adları (fərdi adlar); ata adları; soyadlar.

Hal-hazırda əksər xalqlar arasında xüsusi şəxs adları ümumən qəbul edilmişdir. Belə ki, müasir dövrdə fərdi adı olmayan adam təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Adamların fərdiləşdirilməsinə ehtiyac olan bütün hallarda ya onların adlarından, ya da həmin adların əvəzedicilərindən (ləqəb, ayama, təxəllüs və s.) istifadə edilir.

V.A.Nikonov “Familiyaların coğrafiyası” əsərində familiyaları təyin edərkən onun ailənin ümumi adı olması və irsən (varislik yolu ilə)

keçməsi əlamətini ön plana çəkir: “Familiya cəmiyyətin ən birinci özəyi olan ailənin varislik yolu ilə qazanılmış (irsi) adıdır”.¹

Soyadları araşdıran ilk tədqiqatçılar onların ləqəblərlə ümumi cəhətlərinə xüsusi fikir vermişlər. “Familiya və ləqəb” məqaləsində bu iki söz kateqoriyasını qarşılıqlı müqayisədə təhlil edən Q.Y.Simina yazır: “Bizim dövrdə insanın familiyası və ləqəbinin müxtəlif təbiəti və təyinatı var. Keçmişdə isə bunlar arasında ümumi çox şey olub. Onların mənşəyi, mənbələri və ilkin funksiyaları birdir. Familiya və ləqəblərin arasında müxtəlif fərqlər cəmiyyətin sonrakı inkişafının məhsuludur”.¹

Müəllif soyadların meydana çıxmasını dövlətin cəmiyyət həyatına qarışması ilə əlaqələndirir, familiyalar insanın nəsillik adı olmuşdur.

Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar: şəxsin fərdiləşdirilməsi cəmiyyətin (kollektivin) həcmindən və fərdiləşdirmə ilə bağlı olan məqsəddən asılıdır.

V.A.Nikonovun belə bir fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, rus dilindəki bəzi familiyalar, doğrudan da, rus olmayan əcdadla bağlıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xalqların əsrlərlə sıx təmasda olması da sözləməyə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində soyadların bu yolla düzəlməsinə ilk dəfə olaraq Ş.M.Sədiyev diqqət yetirmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım fəslində “Azərbaycan dilçiliyində soyadların tədqiqi məsələləri” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində soyadların öyrənilməsinə keçən əsrin son onilliklərindən başlanmışdır. Ş.M.Sədiyevin “Azərbaycan familiyaların struktur tipləri” adlı dərin məzmunlu məqaləsi bu cəhətdən qeyd edilə bilər. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan dilində soyadların öyrənilməsinin təkcə elmi-nəzəri yox, həm də praktik əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq, onlar xüsusi tədqiqat predmeti olmamışlar.

Onun fikrincə, Azərbaycan soyadları iki qrupa bölmək mümkündür: qeyri-standart (törəmə olmayan) familiyalar; standart (törəmə, düzəltmə) familiyalar.

Müəllif qeyd edir ki, qeyri-standart familiyalar azərbaycanlılar arasında çox yayılmamış, standart familiyalar isə geniş yayılmışdır. Bunlar müxtəlif mənbələrə gedib-çıxan əsaslardan (köklərdən) və antropoformlardan ibarət olub, *-lı/-li/-lu/-lü, -ov/-ev/-yev, -ску/-нски, -yski, -zadə, -i, -oğlu* antropoformlarının köməyi ilə düzəlir.

---

¹ Никонов В.А. География фамилий. М.: Наука, 1988, с. 5

¹ Симина Г.Я. Фамилия и порзвище ономастика. М, Наука, 1969, с. 340.

-ski variantı samitlə qurtaran antropoəsaslara artırılır: *Ləmbəranski, Ağdamski*; -ov şəkilçisi də belə əsaslara artırılır: *Şeyxov, Eyvazov, Məmmədov, Soltan*.

Azərbaycan dilində soyad məsələsi “Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər)” kollektiv əsərində iki yerdə nəzərdən keçirilmişdir: “Onomastikanın elmi məsələləri” (Q.H.Cəfərov), “Azərbaycan dilinin antroponimikası” (R.D.İsrafilova).

Tədqiqatçı bu üç kateqoriyadan olan antroponimlər arasında əlaqəni bir də onda görür ki, şəxs adlarının kişi və qadın cinsləri üzrə bölünməsi ata adı və soyadda öz əksini tapır. Məsələn: *İsa – Sabir oğlu – Musayev; Qumru – Sabir qızı – Musayeva*.

Müəllifin bu mülahizəsi ilə razılaşıırıq, amma belə bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, şəxslərin ata adı və soyadlarla ifadəsi üsulu fəmiləy kateqoriyasının alındığı rus dilindən götürülmüşdür.

Q.H.Cəfərov şəxs adı ilə ata adı və soyad arasında bir fərqi də onda görür ki, şəxs adının motivi advermə aktında müəyyən rol oynadığı halda, ata adı və fəmiləyinin verilməsində belə bir ixtiyarilik yoxdur.

R.D.İsrafilova Z.Sadıqovun “Azərbaycan dilində şəxs adları” kitabına isnadən Şərqdə (ərəblərdə) *ibn* sözünün ata, baba və daha uzaq qohumların adlarına qoşularaq, mürəkkəb ad silsiləsi yaratdığı və həmin birləşmələrin fəmiləy vəzifəsini yerinə yetirdiyini qeyd edir. Əslində bu qəbildən olan söz birləşmələrinin təyinatı başqadır.

Fikrimizcə, *Hacı, Çərkəz, Qafqaz və Talış* sözləri kişi adı kimi işlənir. *Qırqlar* sözü barəsində də belə demək olar. Müq. et: *Ağalar, Bəylər, Xanlar, Şahlar*, hətta it adı kimi işlənən *Bozdar*. *Qafqaz* sözünün kişi adı kimi işlənməsi mümkün olmayan bir iş deyil. Bizim materiallar içərisində *Qafqaz* sözünün kişi adı kimi işlənməsinə də təsadüf etmək olur.

Biz öz materiallarımızda azərbaycanlılara məxsus qoşafəmiləyalılığın bəzi nümunələrini qeyd etmişik.

Soyadların müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdən düzəlməsi barədə R.D.İsrafilovanın söylədiyi fikirlə razılaşımaq çətindir. Bəllidir ki, soyad yalnız isim olan sözdən, yəni şəxs adından düzəlir. Şəxs adının (ismin) mənşəcə hansı nitq hissəsi ilə bağlı olması isə tamam başqa bir məsələdir. Marağ üçün qeyd edək ki, burada ümumi isimlərdən düzəlmiş fəmiləyalara (əslində fəmiləy ümumi yox, xüsusi isimdən düzəlir) aşağıdakılar aid edilir: *Qənbərova, Kətanova, Dövlətxanova, Orucova, Nəzərova, Dadaşova, Zərgərov, Bayramov* və s.

Azərbaycan soyadlarının bir çox tipləri professor Afad Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” əsərində tədqiqata cəlb edilmişdir. Müəllif başqa antroponimik kateqoriyalarla birlikdə “fəmiyyə” kateqoriyasını da nəzərdən keçirmişdir.

Afad Qurbanov “Fəmiyyə nədir?”sualına belə cavab verir: Müasir dövrdə bu söz şəxsin mənsub olduğu nəslə-kökə verilən addır. Fəmiyyə başlıca olaraq baba və ya ulu babanın adı, eləcə də tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. O, atadan oğula, oğuldan nəvə-nəticəyə, nəsil-dən-nəslə keçir.¹

Əsərdə qadın fəmiyyəlarından da bəhs olunur. Dil faktları göstərir ki, Azərbaycan fəmiyyələrinin formalaşmasında ərəb, fars və rus dillərindən alınma formantlardan istifadə olunmuşdur. Qadın fəmiyyələri yalnız rus dili mənşəli şəkilçilərlə ifadə olunur: *Məmmədov-Məmmədova, Şıxlinski-Şıxlinskaya*.

Müəllif qeyd edir ki, *-li* və *-zadə* şəkilçiləri ilə də qadın fəmiyyələri yaradılır: *Xuluflu Pəri, Cəfərli Sənəm, Əlizadə Nahidə, Xəlilzadə Gülzar*.

Bizim fikrimizcə, həmin şəkilçilər qadın soyadı yaratmır. Onların qadınlar barəsində işlənməsi belə düşünməyə əsas vermir. Eyni formalar təkcə qadına yox, kişiye də aid edilir. Qadın fəmiyyəsi bildirmək yalnız rus dilindən alınma şəkilçilərlə düzəlmiş formalara xas olan xüsusiyyətdir.

Azərbaycan soyadlarının işlənmə tarixi və yaranma üsullarından M.N.Çobanov da ətraflı bəhs etmişdir. O, fəmiyyələrin aşağıdakı növlərini qeyd edir:

- a) kişi adı əsasında yaranmış fəmiyyələr;
- b) qadın adı əsasında yaranmış fəmiyyələr;
- v) kökü şəxs adı olmayan fəmiyyələr²

Tədqiqatçı *Ağqızoğlu Piri* konstruksiyasında birinci tərəfi fəmiyyə hesab edir.³

M.Adilov və A.Paşayevin “Azərbaycan onomastikası” əsərində onomastikanın bir sıra problemləri öz əksini tapmışdır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, fəmiyyələrin toplanması, ətraflı tədqiqi Azərbaycan antroponimiyasında öz həllini gözləyən problemlər olaraq qalmaqdadır⁴.

---

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B.: Maarif, 1988, 213-241 s.

² Чобанов М.Н. Основы азербайджанской антропонимики. Автореф. дисс. ... док. фил. наук., Б., 1992, с.54.

³ Yenə orada

⁴ Adilov M., Paşayeva A. Azərbaycan onomastikası. B., 1987, s. 84.

Azərbaycan dilçiliyində familiyaların bəzi məsələləri A.F.Miriyevin “Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf istiqamətlərinə dair” məqaləsində nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif özünün canlı müşahidələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan antroponimiyasında 1988-ci ildən qabaq baş verən milliləşmə meyillərindən bəhs edir.

N.Fərəcovun “Familiyalarımızın taleyinə dair mülahizələr” məqaləsi də diqqəti cəlb edən əsərlərdən biridir. Müəllif heç bir mənbə göstərmədən familiyaların meydana gəlməsi barəsində məlumat verir. O qeyd edir ki, Azərbaycanda familiyaların formalaşması, inkişafı və rəsmiləşməsi çoxmərhələli xarakter daşıyır.¹

Azərbaycan dilçiliyində soyadlara müxtəlif səpkidən yanaşılaraq bir çox tədqiqatlar həsr edilmişdir. Bunlardan biri H.Ə.Həsənovun «Familiya sosial-ictimai hadisə kimi» məqaləsidir. Məqalədə soyadların məhz sosial hadisə kimi götürülməsi, eləcə də onun hansı konkret dil materiallarından sərf-nəzər olunmaqla nəzərdən keçirilməsi diqqəti cəlb edir.

Birinci fəslin dördüncü yarım fəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxsin identifikasiya modelləri haqqında bəzi qeydlər**” adlanır. Bu yarım fəsilə Azərbaycan eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”da insanların ataya görə ifadə edilməsi üsulu nəzərdən keçirilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ata adı ən çox oğlan (kişi) adları ilə birlikdə işlənir. Amma bəzi məqamlarda ata adının qız (qadın) adları ilə işlədiyini də görürük. Məsələn, Banuçiçəyin adı hər yerdə atasının adı ilə birlikdə çəkilir.

“Oğul, məgər sən istədiyən qız *Baybican bəg qızı Baniçiçək* ola?”² Beyrək: “... bu otağ kimündür?” Qısırcə yengə: “Bəg yigidim, bu otağ *Baybican bəg qızı Baniçiçəgindir*”.³ Qız aydır: “Yigit, *Baybicanın qızı Baniçiçək* mənəm”.⁴

Eposda şəxsin ifadə edilməsinin əsas üsulu, modeli belədir: “Ata adı+fərdi ad”. Ata adı onun fərdi adına *oğul*, yaxud *qız* sözlərinin artırılması yolu ilə ifadə olunur. Şəxs adları daha çox müsbət və ya mənfi səciyyəli ləqəblərlə müşayiət olunur. Bunlar sosial statuslu rütbə adları (*xan*, *bəy*, *alp* və s.) və yaxud məişətdə tətbiq edilən səciyyələndirici

---

¹ Fərəcov N. Familiyalarımızın taleyinə dair mülahizələr. // Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastikası məsələləri. B., 1990, s. 90-100.

² “Kitabi-Dədə Qorqud”. Tərtib, transkripsiya və müqəddiməsi F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. B., Yazıçı, 1988, s 55.

³ Yenə orada c. 54.

⁴ Yenə orada. c. 55.

sözlərdir. Həmin ifadə üsulları sonralar şəxslərin sosial məqam bildirən sözlərlə təyin edilməsində örnək rolu oynamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tətbiq edilən ailəvi adlar olmayıb, şəxslərin “sürüşkən” qaydada ifadəsini təmin etmişdir. Yəni, məsələn, “*Qazan oğlu Uruz*” ifadəsi yalnız sonuncunu bildirmişdir. Uzun gələcək törəməsi tamam başqa üsulla ifadə edilməlidir. Eposda Oğuz elində tətbiq edilən “ata adı+oğul/qız” modeli üzrə düzəldilmiş ifadələr başqa cəmiyyətlərin üzvlərinin ifadəsinə, yaxud şərti səciyyə daşıyan ifadələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. “Ata adı+fərdi ad” modeli üzrə tərtib edilmiş konstruksiyalar və eləcə də, şəxs adlarının ləqəblərlə işlənməsi sonralar ikiüzlü, üçüzlü və s. formulların meydana çıxmasında müəyyən rol oynayır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Oğuz qrupu türk dillərində soyad bildirən sözlərin sistemi” adlanır.

Dissertasiyanın bu fəslində türk dillərinin cənub-qərb qrupuna aid olan Azərbaycan, türk (osmanlı), türkmən və qaqaz dillərində soyad bildirən sözlərin sistemi və fəmiyyə düzəldən vasitələr (formantlar) nəzərdən keçirilir. Qeyd etməliyik ki, cənub-qərb qrupu türk dillərinin genetik mənsubiyyəti məsələsi müəyyən dil hadisələrinin (leksik və qrammatik) materialları arasında oxşarlıqlara əsaslanır. Amma bu dillərin fəmiyyə bildirən vasitələri arasında oxşarlıqlar onların tarix boyu təmasda olduqları qohum olmayan dillərlə, fərqlisə özlərinin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda soyadlar sonralar Sovet Azərbaycanı adı ilə tanınan ərazinin rus dövləti tərəfindən istila edildiyi vaxtlardan etibarən formalaşmağa başlamışdır. Bu proses əvvəl ayrı-ayrı sosial qruplar çərçivəsində, sonralar isə geniş kütlələr miqyasında baş tutmuşdur.

Türkmən xalqı arasında fəmiyyələrin yaranıb-yayılması bu prosesin Azərbaycanı yayılması təmayülləri ilə sıx bağlıdır. Yəni Azərbaycanı olduğu kimi, Türkmənistanda da fəmiyyələrin meydana gəlməsi və yayılması rus dövlətinin siyasi-sosial təsiri və rusdilli əhali ilə təmasla bağlı olaraq baş vermişdir. Bu təsirin konkret formaları isə hansı fəmiyyə düzəldən vasitələrdən və nə miqyasda istifadə olunması ilə bağlıdır.

Türk dilində fəmiyyələrin formalaşması müəyyən özünəməxsusluqlarla seçilir. Burada iki təmayül özünü göstərir. Türkiyə ərazisində yaşayan türklər (osmanlılar) Şərqdə, o cümlədən Türkiyədə geniş yayılmış ləqəb bildirən sözləri fəmiyyə məqamında işlətməyə başlamışlar. Türkiyə ərazisindən xaricdə yaşayan türklər (məsələn, Mesxeti türkləri) yaşadıkları ərazilərdə yayılmış fəmiyyə düzəldən vasitə

və modellərdən istifadə etmişlər. Dissertasiyada yalnız Türkiyədə işlənməkdə olan soyad tipli sözlərdən bəhs edilmişdir.

İkinci fəslin birinci yarım fəslə "Azərbaycan dilində soyad bildirən sözlər" adlanır. Azərbaycanda soyad daşıma adəti XX əsrin əvvəllərindən geniş surətdə tətbiq edilməyə başlamışdır.

2000-ci ilin Azərbaycan Tibb Universitetinin bütün fakültələr üzrə buraxılış tələbələrinin siyahısının təhlili maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

-ov şəkilçisi ilə düzəllənlər: *Alışov* Fariz Ələsgər oğlu, *Baqirov* Əli Arif oğlu, *Qardaşov* Namiq Tofiq oğlu, *Qasimov* Zaur Əmir oğlu, *Qəmbərov* Ramin Həsən xan oğlu, *Eyvazov* Vüsal Pirməmməd oğlu, *Əmirov* *Vadim Yuriyeviç*

-yev şəkilçisi ilə düzəllənlər: *Ağayev* Azər Zakir oğlu, *Allahverdiyev* Elnur Elmalı oğlu, *Əliyev* Vüsal Yaqub oğlu, *Əliyev* Elnur Xıdır oğlu.

Həmin siyahıda diqqəti cəlb edən cəhət kişi familiyalarının qadın familiyalarından qat-qat az olmasıdır. Bu fakt kişi familiyaları ilə bağlı özünəməxsusluqların da az olmasına gətirib çıxarmışdır. Burada diqqətəlayiq göstərici kimi azərbaycanlı familiyalarının rus dili mənşəli ad və ata adları ilə əlaqədə konstruksiya yaratmasıdır. Belə konstruksiyaların sayı üçdür, dissertasiyada bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmişik.

-zadə şəkilçisi ilə düzəllənlər: *Quluzadə* Elmdar Sabir oğlu.

-ova şəkilçisi ilə düzəllənlər: *Abbasova* Kəmalə Abbas qızı, *Abbasova* Kəmalə Elman qızı, *Abbasova* Rəna Salman qızı, *Abbasova* Tünzalə İbiş qızı.

-yeva şəkilçisi ilə düzəllənlər: *Abdiyeva* Gülnar Bəxtiyar qızı, *Abdullayeva* Aygün Süleyman qızı, *Ağayeva* Elnarə Əmir qızı.

-ova, -yeva şəkilçiləri ilə düzəlmiş qadın familiyalarından ibarət olan siyahıda aşağıdakı xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq:

a) Soyad konstruksiyalarının bütün üzvləri standart Azərbaycan dili ünsürləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Həsənova* *Aynur Fikrət qızı* və s.

b) Soyad və ata adı eyni kəlmə ilə ifadə olunur. Məsələn: *Abbasova* Kəmalə Abbas qızı; *Məmmədova* Könül Məmməd qızı; *Süleymanova* Rena Süleyman qızı.

c) Standart azərbaycanlı adı və soyadı işlənən konstruksiyada ata adı rus dili mənşəli şəkilçi ilə ifadə olunur. Məsələn: *Bayramova* Rəna *Yadigarovna*. *Rəsulova* *Samirə Kazımovna*.

d) Soyad və ad azərbaycanca olan konstruksiyada ata adı rusca adla ifadə olunur. Məsələn: *İbrahimova* *Aysel İqorovna*; *Quliyeva* *Məhəbbət Viktor qızı*

Bu şəxsin mənsub olduğu ailə qarışıq nikah əsasında formalaşmış ailə hesab edilə bilər.

Bildiyimiz kimi, bir çox hallarda Cənubi Azərbaycandan olanlar *-i* şəkilçisinin köməyi ilə soyad və yaxud təxəllüs düzəldirlər. Burada soyad *Cəfərov* şəklindədir. Həmin soyadın sahibinin cənublu olduğunu onun atasının adından bilmək olur (*Ələsgər*). Görünür, *Cəfər* sözündən *-i* şəkilçisinin köməyi ilə soyad düzəltməyin bir namünasibliyi də *cəfəri* sözünün bitki növlərindən birinin adını bildirməsidir. Bu, vaxtilə Mirzə Kazımbəyin diqqət yetirdiyi *səksən* sözü əvəzinə *həştad* sözünün işlənməsi kimi bir şeydir.

Həmin işlək formantlardan başqa, aşağıdakı soyad düzəldən formantlardan da istifadə olunmuşdur:

-zadə şəkilçisi: *Əhmədzadə* Zərifə Əlizahir qızı; *Bahadurzadə* Nuşabə Rafiq qızı; *Vəlizadə* Könül Qədim qızı; *Hacızadə* Zülfüyyə Seyfəddin qızı; *Dadaşzadə* Könül Cabir qızı; *İslamzadə* Gülbahar Məhərrəm qızı.

-lı/-li şəkilçisi: *Məmmədli* Rəna Qardaşəli qızı; *Rüstəmxanlı* Aygün Mədət qızı; *Səmədli* Gülbəniz Mürşüd qızı; *Hüseynli* Nuşabə Telman qızı; *Cəfərli* Aygün Nizami qızı.

-i şəkilçisi: *Feyzi* Könül İntiqam qızı.

-pur ünsürü: *Fəttahpur* Aynura Ali qızı. *-pur* ünsürü fars mənşəli olub, “oğlu” mənasına gəlir. O, vaxtilə təxəllüslərin yaranmasına kömək etmişdir. Məsələn, XIII əsr Azərbaycan şairi *Həsənoğlunun* təxəllüsünün bir variantı da *Həsənpur* olmuşdur. Məlumdur ki, əslən Cənubi Azərbaycandan olan şair *İsmayıl Cəfərpurun* ədəbi təxəllüsü də bu üsulla ifadə edilmişdir.

Fəttahpur soyadında yeni olan odur ki, bu söz qadına aid edilir. Bu cür fəmiyyə bildirmə üsulu yeni deyil. O, şübhə yoxdur ki, özü kalka olan türk sözyaratma üsulundan kalka edilmişdir.

Şəkilçisiz soyad yaratma üsulu: *Məmməd* Ceyhun *Gülbala*. Burada həm soyad, həm də ata adı heç bir şəkilçi olmadan ifadə edilmişdir.

2012-2013-cü illərə aid olan siyahıda *-ov*, *-yev* şəkilçilərinin köməyi ilə düzələn soyadların sayı az deyil (36 soyad *-ov* şəkilçisi ilə, 25 soyad *-yev* şəkilçisi ilə). Bütün soyadlar şəxs adlarından düzəlmişdir. Burada aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunur:

a) Yalnız iki halda soyad əsası və şəxsin adının eyni sözlə ifadə olunduğunu görürük: *Hüseynov* *Hüseyn* Mayis oğlu; *Musayev* *Musa* Elmar oğlu. Bunu belə başa düşmək olar ki, baba adının nəvəyə verilməsi ənənəsi nisbətən zəifləmişdir.

b) Nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, bir qayda olaraq *Quliyev* şəklində işlənən soyadının birinci variantı da tətbiq edilmişdir: *Quluyev* Xəlil Araz oğlu.

Siyahıda *-zadə* və *-li*⁴ şəkilçilərinin köməyi ilə düzələn soyadların sayı xeyli artmışdır (*-zadə* şəkilçisi ilə düzələn soyadların sayı 13, *-li* şəkilçisi ilə düzələn soyadların sayı isə 22-dir). Eyni vəziyyətə qadın soyadları sahəsində də rast gəlirik. Bunu müstəqillik illərində meydana çıxmış təmayülün təzahür formalarından biri hesab etmək olar.

Yuxarıda göstərilən şəkilçilər haqqında dissertasiyada geniş məlumat verilmişdir.

Azərbaycan dilində soyadların işlədilməsi tarixini iki əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Soyadların tək-tək şəxslərə görə işlədilməsi.
2. Soyadların kütləvi surətdə işlədilməsi.

Birinci mərhələ XIX əsrin axırlarından XX əsrin 30-cu illərinə qədər olan zamanı əhatə edir. İkinci mərhələ isə keçən əsrin axırlarından Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi vaxta qədər davam etmişdir. Təxminən bu vaxtlar yeni bir mərhələyə keçid də özünü göstərir. Bu dövrdə Azərbaycan soyadları sahəsində müəyyən islahatlar aparmaq meyili ilə səciyyələnir. Həmin meyil iki şəkildə özünü göstərir: Azərbaycan familiyalarında rus dili mənşəli şəkilçilərin Azərbaycan dilinə məxsus olan şəkilçilərlə əvəz edilməsi (Məsələn: *Rəhimov* → *Rəhimli*). İkincisi, şəxs adlarından düzəlmə soyadların əvəzinə ləqəb və s. işlədilməsi.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə "Türkmən dilində soyad bildirən sözlər" adlanır. Türkmənlər arasında soyadların işlənməsi özünün tarixinə və mənşəyinə görə azərbaycanlılar arasında familiyaların işlənməsinin eynidir. Hər iki halda familiyalar rus (sovet) dövlətinin dövlətçilik siyasəti və rusdilli əhali ilə sıx təmas nəticəsində meydana çıxmışdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türkmən və Azərbaycan dillərində soyadların işlənməsi arasında elə bir əsaslı fərq olmamalıdır. Amma türkmən dilinə aid materiallarla ilkin tanışlıq göstərir ki, bu o qədər də belə deyil. Türkmən soyadlarının ilkin təsnifatı məhz bundan ibarətdir.

I. İkiüzvlü konstruksiyalarda işlənən soyadlar: *Akmayev* Nurmura; *Akıyev* Annageldi və s.

Burada aşağıdakı xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq:

- a) Şəxsin soyadı (babasının adı) və öz adında eyni ünsür işlənir:
- b) Şəxsin familiyası və öz adında alliterasiya səciyyəli səslər işlənir: Xolbaev Xoşbaxt; Yakbaev Yaqenberdi.

II. Üçüzvlü konstruksiyalarda işlənən soyadlar: *Alişanov* Soxrab Aşiracan; *Aliaberenova* Maral Dövletovna; *Axmedov* Arşimed Cümşud.

Üçüzvlü konstruksiyalarda aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə çarpır:

a) Atanı bildirən söz (“otçestvo”) atanın adına rus mənşəli *-oviç* (kişi üçün) və *-ovna* (qadın üçün) şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəlir. Bəzi hallarda atanı bildirən söz sadəcə olaraq şəxsin adından sonra onun atasının adının verilməsi ilə ifadə olunur: Doldalov Maqamed *Maqamedali*; Davtalobi Elmira *Mirqamidulla*; Yarıyeva Tarabcan *Mamedşax*.

b) Bir soyad bildirən söz ərəb mənşəli *-i* şəkilçisi ilə düzəlmişdir: *Davtalobi* Elmira *Mirqamidulla*.

c) Yalnız bir halda baba və nəvənin adının uyğun gəldiyini görürük: *Saparov* *Sapar* Tacibaeviç.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkmən soyadı bildirən konstruksiyaları rus əlifbasında bizim əlimizə gəlib çatmışdır. Ola bilər ki, onların bəziləri türkmən dilinin orfoqrafik normalarına uyğun deyil. Ancaq onların düzgün formalarını bərpa etmək üçün biz özümüzü səlahiyyətli hesab etmirik.

Aparılmış tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

Müasir türkmən dilində soyadlardan istifadə sahəsində iki təmayül özünü göstərir. Birincisi, soyadların rusca nümunələr əsasında düzəldilməsi və bu şəkildə də onlardan istifadə olunması. Bu təmayül üçüzvlü konstruksiyalar şəklində özünü göstərir. Bu zaman fəmiləyə bildirən ünsür və ata adı bildirən ünsür rus nümunəsi əsasında (rus dili mənşəli şəkilçilərin köməyi ilə) qurulur.

İkincisi, soyadların yenə də rus mənşəli nümunələr əsasında qurulması ilə yanaşı, ata adlarından istifadə olunmaması. Bu, milli ənənələrin nəzərə alınması kimi qiymətləndirilə bilər.

Faktik dil materiallarının təhlili göstərir ki, 1) Türkmən dilində işlənən fəmilələrin nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri budur ki, sözlərin (şəxs adlarının) səsləniş və motivləşməsi bir çox hallarda Azərbaycan dilində olduğundan xeyli fərqlənir. Bu isə onlara olduqca özünəməxsus bir kolorit verir; 2. Bundan əlavə, türkmən əlifbasında istifadə edilən qrafemlərin (hərflərin) bəzi hallarda Azərbaycan əlifbasında olduğundan fərqli şəkildə işləndiyini görürük. Məsələn: *türkm.* *y- azərb.* *-y; türkm.* *-y azərb.* *-i; türkm.* *g – azərb.* *-q; türkm.* *a azərb.* *ə* və s.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə “Qaqauz dilində soyad bildirən sözlər” adlanır. Qaqauz soyadlarına aid əlimizdə əsas mənbə qaqauz dili

familialarına dair yazılmış məqalələr və elmi əsərlərdir. Mövcud ədəbiyyatdan belə bir qənaət hasil etmək olur ki, qaqauz familiaları yayılma ərazisinə görə, mənşələrinə və yaranma üsullarına görə müxtəliflik nümayiş etdirir. Bu, qaqauzların yayıldıqları ərazilərdə uzaq və yaxın keçmişdə təmasda olduqları xalqlar və dillərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Əlimizdə olan “Qaqauz familiaları” məqaləsində bir neçə qaqauz familiarasının mənşəyi və yayılma məkanı haqqında məlumat verilir.

Manastırlı – Bu familia *Manastır* deyilən şəhərin adı ilə bağlıdır. Bu, müasir Makedoniyada olan Bitola şəhəridir.

İndiyə qədər onların törəmələri Çadır-Lunqa, Kişinyov, Ukraynanın bir çox şəhər və kəndlərində yaşayırlar. Onlardan biri də N.İ.Manastırlıdır. O, Kişinyov primeriyasının yüksək rütbəli məmurudur.

Qaqauz soyadları əksərən özünün türk əsasını saxlamışdır. Onların yaradılmasının əsas mənbəyi xüsusi adlardır. Familiaların yaradılması bir neçə yolla baş tutmuşdur. Bunlardan əsas yol “türk” və “slavyan” üsullarıdır. Qaqauz dilinin normalarına uyğun olaraq soyad düzəldərkən çox vaxt *oqlu* sözü və *-lı, -dji, -ji, -yu, -yuk*, və s. şəkilçilərindən istifadə edilmişdir.¹

Oğlu əvəzinə *oqlu* formantından istifadə olunması qaqauz familiaralarının yaranmasına yunan təsirinə dəlalət edir.

Bir çox qaqauz familiaları söz kökünə *-çi (-çı, -çu, -çü;)* *-ji, (-ji), -dji; -lı (-li)* şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəlir. Belə sözlər peşə bildirir. (Məsələn, *Ormanji* “meşəbəyi”). Bəzən peşə adı şəkilçinin köməyi olmadan familia bildirir (*Çilingir*) “çilingər”, “dəmirçi”.

Bəzi familiaralar xristian dininin təsiri ilə bağlıdır: *Bojoqlo*, *Kristinoqlo*, *Popaz* (oqlu).

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə “Türk dilində soyad bildirən sözlər” adlanır. Türk dilində “Soyadı Qanunu”nun qəbul edildiyi tarixdən əvvəl “soyadı” şəklində bir terminin yoxluğunu qeyd edən türk dili üzrə tədqiqatçılar həmin qanunda “soyadı” məfhumunu əvəz edən “ailə adı” şəklində bir ifadənin işləndiyinə diqqət çəkirlər.

Əlimizdə olan materiallardan birində statistik hesablamalara görə 2003-cü ildəki soyadlar nəzərdən keçirilir: *Yılmaz, Kaya, Demir, Şahin, Çelik*.

---

¹ Дрон И.Р., Курогло С.С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, Штиинца, 1989, с. 107-108.

Türk dilində “soyad” anlayışı onun əmələgəlmə və tətbiq tarixindən təcrid olunmuş şəkildə başa düşülür. Burada məqsəd bu sahədə öz milli (daha dəqiq desək, irqi) varlıqlarını qeyd etmək və bunun üçün tarixə baş vurmaqdır. Halbuki, türklər arasında “fəmiyyə” anlayışının işlənmə tarixi bu qədər deyil.

Həmin sitatlarda türklərin (osmanlı türklərinin) islamı qəbul etməklə, türk adları əvəzinə ərəb və fars adları götürmək adətinə tənqidi münasibət ifadə edilir.

Həmin siyahı Atatürklə başlayıb, Abdulla Güllə qurtarır. Hər fəmiyyənin qarşısında onun motivi və dil mənsubiyyəti qeyd edilir.

Mustafa Kemal *Atatürk*—“türklərin atası” (türkcə)

İsmet *İnönü* – “in-önü” (türkcə) Fəhri *Korutürk* – “koru-türk” türkün sözü (türkcə).

Kenan *Evren* – “gök varlıklarının tümü” (türkcə); azərb. *ərən*.

Turqut *Özal* – “öz-al, özü kırmızı” (türkcə)

Süleyman *Demirel*—“demir gibi güçlü eli olan” (türkcə)

Ahmet Necdet *Sezer* – “duygulu, anlayışlı” (türkcə)

Abdullah *Gül* – “[xoş] qoxulu bir bitki ” (farsca)

Kafalı sözünün kökü də, şəkilçisi də məlumdur, amma bütövlükdə söz ləqəb-soyadı məqamında işlənmiş düzəltmə sifət kimi təyin edilə bilər.

Oğuz qrupu türk dillərində soyadların yaranması və inkişafı ilə bağlı aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Soyad cəmiyyətin həyatı ilə bağlı olaraq, sosial tələbləri ödəmək üçün meydana çıxmış söz kateqoriyasıdır.

2. Azərbaycanda ölkənin şimal hissəsinin Rusiyaya birləşməsindən əvvəl fəmiyyə işlənməmişdir. Bunu Azərbaycan eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un verdiyi materiallar danılmaz şəkildə təsdiq edir. Eposda şəxslər fərdin adının ata adı ilə birləşdirilməsi yolu ilə identifikasiya edilmişdir.

3. Azərbaycan dilində soyad düzəldən formant kimi əsasən rus mənşəli *-ov(a)/-yev(a)*, fars mənşəli *-zadə* şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. Hərbiçilər, artistlər, həkimlər və s. peşə-sənət sahibləri arasında rus mənşəli (*-skiy/-skaya*) formantı da istifadə edilmişdir.

4. Oğuz qrupu türk dilləri içərisində Türkiyə türklərinin fəmiyyə düzəltmə üsulu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Türkiyədə fəmiyyələrin düzəldilməsi ənənəsi qərb nümunələrindən istifadə edilmək yolu ilə Şərqdə geniş yayılmış ləqəb, təxəllüs vermə adəti, eləcə də, xalq arasında çox istifadə edilən ayama vermək ənənəsinə söykənir.

5. Araşdırılmış faktik dil materialı göstərir ki, türkmən dilində familiyalardan istifadə sahəsində iki təmayül vardır: 1) familiyaların rusca nümunələr əsasında düzəldilməsi və bu şəkildə də onlardan istifadə olunması. Bu təmayül üçüzvlü konstruksiyalar şəklində özünü göstərir. Bu zaman familiya bildirən ünsür və ata adı bildirən ünsür rus nümunəsi əsasında (rus dili mənşəli şəkilçilərin köməyi ilə) qurulur. 2) familiyaların yenə də rus mənşəli nümunələr əsasında qurulması ilə yanaşı, ata adlarından istifadə olunmaması. Bu, milli ənənələrin nəzərə alınması kimi qiymətləndirilə bilər. Türkmən dilində familiya düzəldən formantların sayı digər oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə azdır: *-ov (a) /-yev (a)*.

6. Qaqauzlar arasında familiya düzəldən formantların sayı və konkret formaları dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnmiş bu xalqın öz mürəkkəb tarixi boyu təmasda olduğu qohum və yad etnik birliklərlə əlaqələri ilə şərtlənir.

7. Soyad dilin lüğət tərkibinin vacib hissəsidir və o, başqa sözlər kimi, diqqətlə öyrənilməlidir. Oğuz qrupu türk dillərinə aid bu mövzu üzrə külli miqdarda material olsa da, həmin materialın linqvistik dəyəri heç də eyni deyil.

8. Azərbaycan soyadlarının diqqətlə öyrənilməsi belə deməyə əsas verir ki, azərbaycanlılar arasında familiyalar təkə atanın familiyasının oğul və qıza (nəvəyə) verilməsi şəklində yox, bir sıra hallarda ata babasının adının familiya düzəldən əsas kimi götürülməsi şəklində də özünü göstərir.

Dissertasiyanın elmi nəticələri aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. Familiyaların fərdi və sosial mahiyyətinə dair. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı, 2009, № 4, s. 237-245.

2. Oğuz qrupu türk dillərində familiya bildirən sözlərin sistemi (Bakı Dövlət Universitetinin telefon məlumat kitabçasının materialları əsasında). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Bakı 2011, s. 85-93.

3. Eyni familiyalar və təsadüfi eynifamiliyalılıq. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı, 2012, s. 155-162.

4. Некоторые заметки о двойных фамилиях в Азербайджанском языке. Международная научно-теоретическая конференция, «Казахское языкознание: новые научные парадигмы и инновационные технологии обучения», 2012, с.314-316.

5. Особенности использования фамилий в туркменском языке. Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве. 2012, с. 413-416.

6. Пути создания фамилия в Азербайджанском языке и частота использования фамилеобразующих формантов. Гыдыми – Педагркигалык Басилым. Казакстан, 2030, с.181.186

7. Об истории возникновения фамилий в тюркских языках. Вестник современной науки. «Научно-теоретический журнал», Волгоград, 2015, № 7, с. 134-138.

Мустафаева Замина Гара гызы

Образование и развитие фамилий в контексте огузской группы тюркских языков

Резюме

В диссертации проводится комплексное исследование проблемы образования и развития фамилий в огузской группе тюркских языков. Прослеживаются и рассматриваются основные тенденции и закономерности процесса образования фамилий.

Диссертация состоит из "Введения", двух глав, "Заключения" и списка использованной литературы.

Во "Введении" традиционно обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; даются сведения о предмете, целях, задачах, методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе диссертации "Фамилия как одна из основных категорий антропонимической системы", состоящей из четырех разделов, делаются экскурсы в историю образования и распространения фамилий; выявляются и разъясняются терминологические различия, связанные с фамилиями. В данной главе также затрагивается проблема исследования фамилий в азербайджанском языкознании, высказываются мысли и суждения о моделях идентификации личности в эпосе "Книга моего Деда Коркуда".

Во второй главе диссертации "Система слов, означающих фамилии, в огузской группе тюркских языков", состоящей из четырех разделов, анализируются слова, означающие фамилии, в азербайджанском, туркменском, гагаузском и турецком языках.

В "Заключении" обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Mustafayeva Zamina Gara gizi

The formation and development of surnames in the Oghuz group of Turkic languages

Summary

The dissertation deals with the complex research of the problem of formation and development of surnames in the Oghuz group of Turkic languages. Is traced and studied the main tendencies and regularities of the process of the formation of surnames.

The dissertation consists of an "Introduction", two chapters, a "Conclusion" and the list of the used literature.

In "Introduction" are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, is given the information about the subject, purpose, tasks, methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

In the first chapter "Surname as one of the main categories of anthroponymic system" that consists of four parts is traced the history of formation and spreading of surnames, are revealed terminological distinction connected with surnames. In the is chapter is also examined the problem of research of surnames in Azerbaijani linguistics, are stated the thoughts about the models of person identification in the epos of "Kitabi-Dede Korkud".

In the second chapter "The system of words that mean surnames in the Oghuz group of Turkic languages" which consists of four parts are analysed the words that mean surnames in the Azerbaijani, Turkmen, Gagauz and Turkic languages.

In the "Conclusion" are generalized the main results of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

МУСТАФАЕВА ЗАМИНА ГАРА гызы

**ОБРАЗОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ФАМИЛИЙ В КОНТЕКСТЕ
ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2015